

ЗАКОНОДАВСТВО ГЕТЬМАНЩИНИ У 18 СТ. LEGISLATION OF TIME OF HETMANATE OF A 18 AGE

**Матвєєва Т.О., к. ю. н., доцент,
доцент кафедри історії держави і права України і зарубіжних країн
Національний юридичний Університет імені Ярослава Мудрого**

Національно-визвольна війна українського народу, яка тривала з 1648 по 1654 рр. закінчилася звільненням значної частини українських земель з-під влади Речі Посполитої і утворенням української національної держави Гетьманщина. Внаслідок переможної народно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького сформувалася Українська Козацько-Гетьманська держава. Вирішальну роль у формуванні держави відіграла Запорізька Січ. За формою правління Гетьманщина була республікою з найвищим органом влади – Загальною Військовою Радою. Другою за значенням владною структурою була Рада генеральної старшини. Функції виконавчого органа виконував Генеральний уряд. Його обирали разом з гетьманом на Військовій Раді. Центральне місце в усій системі органів влади посідав гетьман.

За рішенням Переяславської Ради від 8 січня 1654 року та Українсько-московського договору від 21 березня 1654 р. (Березневі статті) Московська держава першою визнала державний суверенітет України. Проте після смерті Хмельницького царський уряд розпочав здійснювати політику спрямовану на обмеження суверенітету України. За українсько-московським договором 1654 р. у Гетьманщині була закріплена правова система, яка склалася у період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. і містила норми Литовського Статуту 1588 р., магдебурзького права, нормативні акти гетьманської влади, українського звичаєвого права тощо. Правова система Гетьманщини мала свої недоліки. Правові норми часто суперечили одна одній і були значною мірою застарілими. Це давало змогу судовим органам стосовно одних і тих же справ виносити різні рішення залежно від того, на яке джерело їм було вигідно посилатися під час вирішення судових справ.

У першій половині 18 ст. у Гетьманщині було здійснено кодифікацію українського права. Укази російського уряду 1728 і 1734 рр. надали кодифікаційній комісії статусу державного органа, а її роботі – характеру офіційної систематизації. У результаті проведеної кодифікаційної роботи 8 липня 1743 року у Глухові було підписано проект кодексу під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ». У «Правах» було вміщено норми державного, цивільного, кримінального та процесуального права Гетьманщини станом на першу половину 18 ст. «Права» не отримали державного затвердження з таких причин: поступове обмеження, а відтак повне скасування російським самодержавством автономного устрою Гетьманщини, зокрема власної правової системи; обґрунтування в кодексі права на політичне самовизначення; деяка відмінність українського права від російського; вдосконалена юридична техніка; відсутність посилань на російські джерела; розбіжності у поглядах стосовно доцільності затвердження Кодексу серед генеральної старшини. Не будучи офіційно затвердженими «Права» набули поширеного застосування в судових установах Гетьманщини як законодавчий акт при розгляді і вирішенні судових справ. Кодекс Гетьманщини мав позитивний вплив на розвиток українського права.

В умовах ринкової економіки в Україні відбувається підвищений інтерес громадян до історії права. Науковці-правознавці повинні об'єктивно дослідити законодавство Гетьманщини, що має велике значення в умовах вдосконалення чинного законодавства України. Актуальність дослідження законодавства зумовлена тим, що впродовж періоду Гетьманщини – правові норми регулювали суспільні відносини між учасниками цивільного обороту, ними на практиці керувалися судові установи Лівобережної України (Гетьманщини), для яких вони були юридичними посібниками.

Ключові слова: Гетьманщина, кодекс «Права», за якими судиться народ малоросійський».

Nationally-voluntary war of the Ukrainian people, like a war from 1648 to 1654 ended with a significant part of the Ukrainian lands of the sovereignty of the Commonwealth and the establishments of the Ukrainian national state of the Hetmanate. In the wake of the temporary war of the people under Bohdan Khmelnytsky's lead, the Ukrainian Cossack-Hetman state was formed. The leading role in the formation of the state was played by Zaporizka Sich. Behind the form of government, the Hetmanate became a republic with the largest body of power – the Zagalnaya Viysk Rada. Another important structure was the Rada of the general foreman. Functions of the vikonavchy body vikonusuvav General order. Yogo was robbed at the same time by the hetman at Viyskovsky Radi. The central place in the current system of organs of power was the planting of the hetman.

F. Chuikevich also turned to the sound law, laying in 1750–1758. Court and reprisal in the rights of the Little Russians, O. Bezbordko in the Extract of the Little Russian rights of 1767, the Senate officials, who divided the Extract of 1786 and the codification commissions of 1804 and 1826.

Before the “early rights”, which were recognized by the Russian order and were performed in the Hetmaschyna, there was a significant number of rights of the Polish-Lithuanian campaign. These Sejm resolutions, constitutions, princely and royal privileges and charters, as well as okremy і sbirniki and Statutes. The first concrete references to the legitimacy of “right books” are known in the universal of Hetman Skoropadsky dated January 16, 1721, in which it was said about the translation of the Lithuanian Statute, the Mirror of Saxons and the book “The order of the Polish dialect into our Russian dialect”. In the Extract of Little Russian rights 1767 r. O. Bezbordka 22 times the message is sent to the Sejm's resolutions.

The princely and royal letters were awarded to places and groups of social groups of the population. Thus, the charters, issued in the 16th and 17th centuries, confirmed the right of Kiev to self-government, as well as the right of the city magistrate to swear by both Polish and Lithuanian legislation.

The most significant among the Polish-Lithuanian dzherel nabuli Lithuanian Statutes 1529, 1566 and 1588 years. These are the codes of the middle law of the Grand Duchy of Lithuania, which were enforced on the incorporated up to the new Ukrainian lands. Collections are being compiled in the instructions of Hetman D. Apostol to the courts on 13 March 1730. The author of the collection “Short Process” of 1734 qualified the Lithuanian Statutes as one of the main sources of “Little Russian law”.

Significantly, the place of the middle of the chinnyh dzherel was occupied by the collections of the Magdeburg law. It was dial at the Hetmanate as the basis of self-regulation of the city. Different places sought the right at a different hour, and the right, as if the stinks were distant from the rulers, were not the same in the skin condition and were supplemented and changed throughout history with all the new royal and princely letters.

In the 17th century, the collections of the “Order of the Rights of Civilians”, codes of 1559 to the Grotsky period, “Civil Law of Kholminsky” of 1584 year and “Articles of the Magdeburzian Rights” of the order of Kirshtein in 1557, became wider. After the arrival of the Hetmanate to Russia, new collections of Magdeburg law appeared in Ukrainian mine.

In fact, the stagnation of the Magdeburg law was pinned down by the Hetmanate with the stagnation of the “Establishment about the province” in 1775 and the creation of the Russian ship system.

After the accession of the Hetmanate to Russia, one of the main branches of civil law became the normative acts of autonomous power. They were preceded by the Agreement Statutes, Acts of the Hetman's Authority and Acts of the General Office of the Viys.

Key words: codification, Getmanschyna, “The rights by which the people Little Russian” have legal proceedings.

Перші дослідження історії кодифікації права на Україні почалися у першій половині 19 ст. Цю роботу здійснювали, призначені російським царем, кодифікаційні комісії по упорядкуванню загальноросійського законодавства. Першим вченим-юристом, який опублікував з коментарями у 1879 році «Права, по яких судиться малоросійський народ 1743 року» був О. Ф. Кістяківський. Глибокі дослідження всієї кодифікації українського права 18 століття здійснили В. Латкін, І. Каманін, Д. Мілер, М. Володимирський-Буданов, М. Грушевський, О. Єфіменко та інші.

В радянський період ця тема була досконало вивчена такими істориками держави і права, як професори П. Галанза, С. Кечек'ян, К. Софроненко, С. Юшков, П. Ткач; доцент В. Месяц навіть знайшов в архівах оригінал «Прав, по яких судиться малоросійський народ».

Визвольна війна українського народу проти Речі Посполитої 1648–1654 років внесла суттєві зміни в розвиток права на Україні. Більшість джерел права, які функціонували в Україні в період її перебування у складі шляхетської Польщі, на визволених землях було скасовано. Це стосується постанов королівської влади та сеймів, «Уставу на волики», «Ординації Війська Запорізького реєстрового» 1638 року тощо, які затверджували панування магнатів, польської шляхти, католицької церкви. Певний час після війни навіть не діяли положення Статуту Великого князівства Литовського 1588 року і «Порядок прав громадянських», де йшлося про прикріплення селян, купівлю-продаж землі «простими людьми».

Після національно-визвольної війни українського народу змінилася сама суть права, з'явилися нові норми. Це стосувалося насамперед питань земельної власності й володіння, станової належності, козацького самоврядування, обсягу свобод селян. Тому що маючи головним завданням регулювання взаємовідносин у суспільстві шляхом установлення відповідної системи прав поведінки, право закріплювало інтереси привілейованого стану тогочасного суспільства – козацької старшини, української шляхти. Саме воно поставило питання про створення на міцній правовій основі централізованої системи підпорядкування, поширення і закріплення за собою володіння земельною власністю й право на працю селян. Робилося це під виглядом «стародавніх прав і вольностей», і в цьому її підтримували гетьман цар.

Коли Лівобережна Україна та Київ, згідно з «Березневими статтями» 1654 року увійшли до складу Росії на правах політичної та правової автономії, цей договір, визначаючи взаємовідносини між Росією та Україною, встановлював, що попередні права, якими керувалося населення України, не повинні були порушуватися російським урядом [1, с. 83].

Нерушимість «малоросійських прав» була загальним правилом гетьманських договірних статей др. пол. 17 століття і першої половини 18 століття. Проте «відсилка» до «малоросійських прав» проводилася без чіткого їх тлумачення [2, с. 63].

Джерела «попередніх прав». Найстаріше «попереднє право» Гетьманщини, що до речі, було і джерелом «Руської Правди» в Київській Русі – звичаєве право. За багатовікову історію українців склалися певні звичаї та традиції, поняття про мораль, справедливість, правду, поведінку. Звичаєве право – це специфічний вияв суспільної свідомості, загальнонародного переконання, моральних поглядів на те, що є правомірним і неправомірним.

Найпростішим способом санкціонування звичаєв є незаперечення населенню з боку держави керуватися правилами звичаю, з застосуванням державного примусу стосовно порушників цих правил. Поширений найвиразніший спосіб санкціонування – це дозвіл судам звертатися до правил звичаю для вирішення на їхніх засадах судових справ.

У третій редакції Литовського Статуту 1588 року знову було підтверджено особливе значення норм звичаєвого права. Майже всі справи про спадщину, згідно з Статутом, повинні були розглядатися переважно на підставі норм, взятих ще з Руської Правди та звичаєвого права [3, с. 27].

Суттєве значення мали норми звичаєвого права після приєднання Гетьманщини до Росії, коли царський уряд офіційно визнавав чинність «попередніх прав». Збереження цих прав, у тому числі звичаєвого, розглядалося, як важлива гарантія відносної автономії Гетьманщини у складі Росії. Про чинність і значення звичаїв у гетьманщині засвідчує також той факт, що навіть тоді, коли вже відповідно виробилась певна практика застосування писаного права і назріло питання кодифікації права, від звичаєвого права ще остаточно не відмовились. Норми звичаєвого права діяли впродовж усього 17 і перш. пол. 19 ст. Норми звичаєвого права регулювало також частково земельні відносини переважно серед селянства і козацтва, окремі питання особистих і майнових відносин у сім'ї, дрібні кримінальні й цивільні справи та судових процес у сільських (копних доменіальних) судах та козацьких судах.

Змінюючи місцеву систему діючого права, царський уряд не лише поширював на Україну загальноімперське законодавство. Але все частіше видавав юридичні акти, за допомогою яких створювалися спеціальні для цієї території норми матеріального і процесуального права. Специфіка окремих норм цивільного, кримінального і процесуального права в основному виявлялася в застосуванні тих звичаїв чи порядків, що склалися на Україні історично і не могли бути уніфіковані за допомогою російського права.

У 18 столітті у зв'язку зі зміною правового статусу Російської православної церкви посилювалися втручання самодержавства і в правове життя української православної церкви шляхом введення в дію «Духовного регламента» та інших нормативних актів, що регламентували організацію та різнобічну діяльність церкви. Джерелом права православної церкви були Кормчі книги, Номоканон та Церковні Устави князів Володимира і Ярослава, якими закріплювалося правове становище церкви і духовенства. Але, церковні суди не обмежувалися в своїй діяльності цими пам'ятниками. Вже в договірних Статтях 1654 року було застережено, щоб права, надані з давніх часів від княжат і королів «ни в чем ни нарушены были» [4, с. 56].

Грамотою від 15 грудня 1686 року російському Патріарху заборонялося втручатися в діяльність українських церковних судів і приймати скарги на їх рішення. Підпорядкувавши київського митрополіта російському Патріарху, царський уряд, зберіг українські церковні суди, бо українське церковне право менше світського відрізнялося від російського церковного права.

Перша кодифікаційна комісія зібралася у 1728 році для укладання єдиного Зводу «Права, за якими судиться малоросійський народ». Комісії було надано право застосовувати діючі в Гетьманщині джерела права і навіть переробляти правові норми. За формою і внутрішньою структурою Звід відрізнявся від усіх діючих джерел, що були в розпорядженні комісії. На чолі кодифікаційної комісії стояв спочатку генеральний суддя І. Борозна, а після його смерті генеральний обозний Я. Лизогуб.

Зміст Зводу в цивільному праві розрізнялося право власності і право володіння. Переважала приватна власність на землю – землеволодіння української шляхти, землі козацької старшини «на ранг», церковні землеволодіння та інше. Передбачався поділ на нерухоме і рухоме майно, батьківську і материнську спадщину або особисте чесно набуте майно.

В достатньо розвинутому зобов'язальному праві, особливо забезпечувалися залогові відносини, які обслуговували зростаючі товарно-грошові відносини. Існували правові гарантії виконання договірних зобов'язань.

Спадкування здійснювалося за законом та за заповітом. Кошні суди мали право за Зводом розглядати справи про спадок на основі звичаєвого права. Містився перелік фізичних осіб (злочинці, монахи, неповнолітні та в наслідок фізичних вад) заповіти яких не вважалися законними.

Шлюбно-сімейні відносини регулювалися переважно нормами церковного права та нормами звичаєвого права, які регулювали порядок взяття шлюбу. Особисті і майнові взаємовідносини подружжя, батьків і дітей, порядок усиновлення. Все це було запозичено та кодифіковано Зводом.

Сімейне право Гетьманщини чітко регулювало порядок, умови та укладання або розірвання шлюбу на Україні; встановлювало особисті та майнові відносини подружжя, батьків і дітей; порядок усиновлення, опікунства. Кодифікаційній комісії треба було вивчити і проаналізувати чинні джерела права та визначити ті норми сімейного права, які з одного боку не суперечили б давнім українським звичаям, а з іншого – навпаки підтверджували їх своїм авторитетом та досконалістю формулювань. Такі норми для багатьох принципів положень сімейного права кодифікаційна комісія використала з магдебурзького права, Статуту Великого князівства Литовського 1588 року.

У таких випадках, коли комісія не знаходила відповідних норм для формулювання чинного права, вона сама формулювала нові норми, зокрема, щодо створення сім'ї, сімейного життя, тощо.

За Зводом – «Права, за якими судиться народ малоросійський» сім'я починалася з шлюбу. Термін шлюб мав два значення: 1) шлюб, як визначений законом та заснований на добровільній згоді договір між чоловіком і жінкою про спільне життя аж до смерті з метою створення сім'ї та продовження людського роду; 2) шлюб, як подружнє життя. Шлюбний вік встановлювався: для нареченої – 13 років, для нареченого – 18 років. Шлюб передував весільний зговір, який укладався батьками майбутнього подружжя. Шлюбний зговір ставав дійсною шлюбною угодою після того, як майбутнє подружжя давало згоду: повнолітні – відразу після зговору батьків; неповнолітні – після досягнення повноліття. Згода дітей могла бути дана на словах. Проте мовчання також вважалось виявом згоди з домовленістю батьків. У випадку виявлення незгоди дітей на словах, батьківський зговір втручав юридичну чинність. Цими положеннями у Гетьманщині підтверджувався давній український звичай, на основі якого головну роль у виборі подружньої пари та матеріального забезпечення нової сім'ї відігравали батьки.

У виняткових випадках і самі діти, зокрема, повнолітні з неповнолітніми або обої неповнолітні, могли домовитись між собою про майбутній шлюб, але така угода набувала юридичної сили тільки тоді, коли була підтверджена ними після досягнення повноліття або коли вони, за взаємною згодою раніше почали подружнє життя. Взаємна згода дітей про шлюб потребувала дозволу батьків, а у випадках їх смерті – старших родичів чи опікунів. Порушення цього правила позбавляло дівчину посагу та спадкування батьківського чи материнського майна.

Проте батьки чи старші родичі не мали права зволікати з видачею заміж дочки або надання їй дозволу на укладання шлюбу, маючи на меті затримати у своєму володінні належне дочці майно. Тоді дочка мала право звернутися до місцевої адміністрації, яка давала дозвіл на укладання шлюбу замість батьків.

У Гетьманщині була лише одна перешкода вільного вибору подружньої пари – це заборона укладання шлюбу між близькими родичами, причому близькість споріднення встановлювалася на основі церковних правил. Порушення цього правила призводило до визнання шлюбу недійсним.

Офіційне розірвання шлюбу належало до компетенції церковних судів, які вирішували справи законності шлюбів і розлучень, а також питання віри і моралі.

Кримінальне право. У 18 столітті у кримінальному праві України посилюються репресії щодо злочинів проти держави, знижується вік кримінальної відповідальності, посилюються елементи жорстокості, частіше використовується принцип об'єктивного поставлення. Важливе місце у системі правопорушень посідають злочини проти православної віри (богохульство, чарівництво та інші). Найнебезпечнішими службовими злочинами вважалися казнокрадство та хабарництво. Поширеними були злочини проти порядку управління. На території Нової Січі до них відносились навіть такі діяння, як самоуправне підвищення цін, установлених Кошем; пияцтво під час несення служби та військового походу та інше.

Серед майнових злочинів, найбільш регламентованою була крадіжка: кваліфікована – здійснена в церкві, у товарища, під час стихійного лиха; на Правобережній Україні жорстоко каралося гайдамацтво.

Серед злочинів проти моральності правопорушеннями вважалися такі діяння, як старцювання – Петро I установив кримінальну відповідальність, навіть, за давання милостині.

При винесенні суддею покарання проводилися дифференціація залежно від соціального становища злочинця і потерпілого. За вбивство шляхтича страчували, а за вбивство простої людини сплачували штраф та відшкодовували збитки родині вбитого. Козацька старшина, українська шляхта, дворяни несли значно легше покарання, ніж проста людина, що вчинила таке ж діяння.

У 18 столітті посилюються кримінальні репресії, що досягалося не тільки переглядом чинного законодавства чи правового звичаю, а й широким застосуванням нових кримінально-правових норм, уведенням нових видів покарання, а також поширенням на територію України російського кримінального права, зокрема військово-кримінальних законів. Метою покарання було залякування, тому вища міра покарання була простою і кваліфікованою, яка передбачала четвертування, колесування, посадження на кіл, підвішування за ребро на гак, заковування живцем у землю. На Запорізькій Січі підвішували за ребро на гак, за вбивство товарища заковували в землю живцем разом з убитим, сажали на палю, забивали камінням. Тілесні покарання поділялися на ті, якими завдавалося каліцтво, та на болючі.

Кримінальне право виходило з реальності покарання, тому вирок виконувалися навіть за відсутності злочинця (якщо він був утікачем). Звід «Права» часто рекомендував заслання, позбавляти волі (ув'язнення). У 18 столітті з'явився новий вид покарання – заслання на каторгу (довічно або на певний строк). Покаранням вважалося вигнання з Запорізької Січі.

Процесуальне право. У 18 столітті на Україні існувало дві форми процесу: обвинувально-змагальний та слідчий (інквізиційний); не було чіткого поділу процесу на цивільний та кримінальний, хоча вже намітилася тенденція розглядати цивільні справи в межах обвинувально-змагального, а кримінальні – в межах слідчого процесу.

До останньої чверті 18 ст. все населення України вважалося правоздатним, тому що редакція Литовського Статуту 1588 року неправоздатними вважала тільки невільників, «безчесних», «проклятих». Статут не визнавав дієздатними: дітей, розтратників, психічно хворих, німих, залежних селян, якщо їх пан не був «асистентом».

Існували професійні адвокати, які за судовою реформою 1765 року стали називатися «присяжні повірені». За ордером Малоросійської колегії від 20 червня 1767 року адвокатів було введено до складу нижчих судів. Після скасування Гетьманщини при Генеральному військовому суді функціонували чотири призначені адвокати. З подачею усного позова починалася так звана судова контраверсія. Попереднє слідство здійснював сам позивач, а якщо він скоїв державний, проти релігії або посадовий злочин –

судові органи. Слідчі дії у українських судах називалися «шлякуванням». Передбачалося переслідування злочинця по залишеним ним слідам – «погоня»; суди брали під варту злочинця, накладали арешт на його майно.

З 1783 р. суд відбувався строго «за формою». Злісне ухилення відповідача від явки до суду призводило до повного задоволення позову потерпілого. Доказами вважалися власна заява, показання свідків, речові докази, висновки експертів; проводилися судово-медичні експертизи.

У кримінальних справах до обвинуваченого та свідків застосовувалося катування у вигляді так званої «проби», «квестії», «муки», від якої звільнялися – шляхта, духовенство, урядовці висших рангів, божевільні, старі, малолітні, вагітні жінки (якщо це не стосувалося державної справи). Після 1716 року подавання і дослідження доказів у судах України регулювалися нормами «Краткого изображения процессов» – збірника процесуальних законів Росії.

У середині 18 ст. на Правобережній Україні процес зі змагального перетворився на інквізиційний. Судочинство характеризувалося формалізмом і здійснювалося на латині.

Вищою судовою інстанцією на Новій Січі залишався Кошовий суд, який керувався нормами «звичаєвого

козацького права». Винесені судом вироки не оскаржувалися і не мінялися. Смертна кара виконувалася відразу після проголошення вироку. За формальної рівності усіх суб'єктів правовідносин на Січі суди діяли вельми диференційовано. Визначаючи вину і міру покарання козака або представника іншого стану.

Таким чином, процесуальне право Української козацької держави зазнало певних змін. Відбувалися часті реорганізації судів, проводилися судові реформи, зокрема на Лівобережній Україні. Правовому регулюванню процесуальних відносин в Гетьманщині спеціально було присвячено чотири розділи. Процесуальне право поділено на дві частини: судовий устрій, що налічує 12 інстанцій, розділених на дві категорії – загальні і спеціальні, та, власне, судовий процес, який відзначався певними характерними особливостями. У «Правах» не проводилося розмежування між цивільним і кримінальним судочинством. Тобто провадження справ перед судом було єдиним, воно не поділялося на провадження в справах кримінальних, цивільних, фінансових. Об'єктивно склалася ієрархічна система козацьких судів. До вищих судів належали суди гетьмана, Ради генеральної старшини, Ради старшин, Генеральної Військової канцелярії, Генерального Військового Суду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вислобоков К. Визначна пам'ятка українського права: джерела, зміст, система та соціально-політичні передумови створення. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 1997.
2. Гуржій О. І. Право в Українській козацькій державі (др. пол. 17–18 ст.). К., 1994.
3. Кульчицький В. Найвизначніші пам'ятки правової культури України. Основи держави і права України. За ред. доц. Настюка М. І. Вид. 2-е, доп. і випр. Львів, 1994.
4. Саласько М. В. Кодифікація українського права в першій половині 18 ст. Проблеми державотворення і захисту прав людини. Львів, 1995.
5. Ткач А. П. *Право України 17–18 ст.* Київ – Хмельницький, 1992.